

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНДІВ

І.П. Ченіга

кандидат філологічних наук
Інститут української мови НАН України
м. Київ

ПЕРЕКЛАДНІ КОНФЕСІЙНІ ПАМ'ЯТКИ XVI СТ. – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

При вивченні лексики певної епохи чи дослідженні закономірностей розвитку лінгвістичних процесів перекладні конфесійні тексти дають матеріал такого значення, який не може бути почерпнутий з оригінальних пам'яток. З одного боку, ці тексти є пам'ятками абсолютно однаковими за змістом: у них одні й ті ж думки передано в однаковій послідовності. З іншого боку, перекладалися й переписувалися такі тексти різними людьми, що походили з різних територій, по-різному володіли літературною мовою, відбивали різні мовні тенденції і різні літературні манери, належали до різних писарських шкіл тощо.

Об'єктом даного дослідження є два конфесійні тексти одного жанру – євангелія, перекладені книжною українською мовою в середині та другій половині XVI ст., які зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України: Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр. [шифр: 1.15512] і Новий завіт, що включає євангельський текст, у перекладі Валентина Негалевського, його ще називають Хорошівським євангелієм 1581 р. [шифр: 451(1636)]. Переклад Пересопницького євангелія здійснено “ізъ языка блъгар(ь)ского на мовоу роускую”, тобто з мови старослов'янської на мову українську, при використанні західнослов'янського, найімовірніше, польського тексту¹ Євангелія 1581 р., перекладеного з польського протестантського тексту Мартина Чеховича, виданого 1577 р. в Ракові. Мова оригіналів, безперечно, певною мірою вплинула на мову перекладів. У Євангелії 1581 р. більше полонізмів, засвідчених на всіх мовних рівнях, ніж у Пересопницькому євангелії. Однак

в обох текстах досить широко засвідчено риси староукраїнської мови XVI ст. Якщо фонетичні й граматичні риси рідної мови перекладача чи переписувача відбивалися в мові перекладних пам'яток спонтанно, поза їх волею, то на лексичному рівні робота перекладача полягала в свідомому, цілеспрямованому процесі заміни малозрозумілих для широкого кола читачів і слухачів слів оригіналу староукраїнськими лексемами. Адаптація староукраїнської лексики в перекладних текстах конфесійного стилю здійснювалася різними шляхами. В одних випадках вона вводилася до тексту перекладу без будь-яких застережень, як, наприклад, у Євангелії в перекладі В. Негалевського (далі–ЄН), в інших, наприклад, у Пересопницькому євангелії (далі–ПЄ), застосовувався комбінований метод: заміна малозрозумілих чи застарілих слів відбувалася і без застережень, і за допомогою глос–спеціальних пояснень малозрозумілих слів, які в ПЄ містяться в середині тексту. Наприклад, слово *рама* перекладач ПЄ двічі пояснює лексемою *плечи* в формі глоси (287 зв., 404 зв.), один раз слово *плечи* вжито в тексті без застереження: в(ь)складоують на *плечи* (97 зв.). Лексема *палець* фіксується в даній пам'ятці п'ять разів, з них один раз у вигляді глоси до старослов'янського *пърстъ*: писаль *пърстомь* на земли *пал(ь)цемь* (377); в інших випадках уживається без застережень. В аналогічному контексті Острозької біблії² зберігається старослов'янське слово *пърстъ*: вложи *пърсты* своа вь оуши его (21); вложу *пърста* моего (55) і т.д.

Найвиразніше процес проникнення староукраїнської лексики до перекладних текстів простежується на глосах. У ПЄ глоси зовні привертають увагу тим, що вони обрамлені прямокутниками і виписані так званім “дробним” письмом. Поодинокі глоси засвідчені на полях тексту. Залежно від походження пояснювальних слів глоси перекладних євангельських текстів можна поділити на кілька груп: пояснення неслов'янських слів; глоси до слів церковнослов'янського походження; глоси до українських слів, переважно діалектних.

Певна частина лексики неслов'янського походження традиційно залишалася без перекладу протягом усієї історії слов'янської писемності. В українських перекладних текстах XVI ст. ця традиція все ще зберігалася, але значно меншою мірою. Більшість гебрійських (східних) і грецьких слів уже перекладалися українською мовою: х(ь)ламидою *плащемь* (ПЄ, 118 зв.) в *плащ(ь)* (ЄН, 33); коустодію *сторожоу* (ПЄ, 121 зв.), *сторожи* (ЄН, 34); вь сан(ь)даліа в *черевики* (ПЄ, 147), *черевики*. (ЄН, 41); с(ь)пекоулятора *ката* (ПЄ, 149), *ката* (ЄН, 41 зв.); з(ь) пигана з *роуты* (ПЄ, 270 зв.), *зруты* (ЄН, 70 зв.); сто литръ *або фоун(ь)тоувь* (ПЄ, 434 зв.), *сто фу(н)товь* (ЄН, 109 зв.). Більша частина неслов'янських за

походженням слів різними перекладачами перекладалася по-різному. Наприклад: *гемоновивладареви* (ПЄ, 116), *старосте* (ЄН, 32 зв.); *ісрешьмь сїцен(ь)никомь* (ПЄ, 232 зв.), *шферовникомь* (ЄН, 62 зв.); *легешнь сирѣчь т(ь)ма* (ПЄ, 249 зв.); *войско* (ЄН, 66); *ароматы и миро пахоучїи рѣчи и масти* (ПЄ, 329 зв.), *во(н)ныхъ рече(и)* (ЄН, 85 зв.); *лен(ь)тишнь полотно л(ь)наноє* (ПЄ, 406 зв.), *простирало* (ЄН, 103); *спира воиско* (ПЄ, 425 зв.), *рота* (ЄН, 107 зв.); *епен(ь)дито(м) шпоясал(ь)са' соукномь нешитымь шгор(ь)ноул(ь)са* (ПЄ, 439 зв.), *перепаса(л)са сукнею* (ЄН, 111) і т.п. У цьому випадку проявляються як синонімічні можливості мови, якою здійснювалися переклади, так і різне розуміння перекладачами тих понять і реалій, які пов'язані з природним середовищем, суспільним ладом, побутом, відбитим у євангельських текстах. Іноді в глосі одного перекладу дається кілька варіантів, власне, кілька синонімів, тоді як в інших перекладних текстах у цьому випадку наявний тільки один з них. Наприклад: *деса(т) мнась або ї гривень або ї ко(н) або ї зло(т)[и](х)* (ПЄ, 304 зв.), *десе(т) гриве(н)* (ЄН, 79); *преторь домь радецкий, або ратушъ* (ПЄ, 192 зв.), *ратушемъ* (ЄН, 54); *скорьпїю скоролоупоу, або медведька* (ПЄ, 267), *медве(д)ка* (ЄН, 70). В.Негалецький залишає неперекладеними такі неслов'янські слова, як *статиръ, шсанна, пасха, фарисей, Христось, литостратонъ*, тоді як у ПЄ всі вони знайшли відповідне тлумачення за допомогою українських лексем: *статирья по-нашешоу грошь* (78), *шсанна еже рещи сїси на(с)* (171, 401 зв.), *пасхоу баранка* (184 зв., 318), *фарисей законникъ* (229 зв.), *Хс помазанникъ* (345), *на мѣс(ь)ци литостратонъ то есть на мѣсцѣ соудово(м)* (431).

Найчисленнішою групою лексики, що підлягала перекладу в конфесійних текстах, були старослов'янські слова. Частина з них в аналізованих текстах відзначається ідентичністю перекладу: *смоква(м) фик(ь)гамь* (ПЄ, 171 зв.), *фикгамъ* (ЄН, 48); *чресла ваши або бедра* (ПЄ, 276), *бедра* (ЄН, 72); *пристав(ь)ника або шафара* (ПЄ, 291), *шафара* (75 зв.); *бракъ весѣла* (ПЄ, 345), *весе(л)є* (ЄН, 89) і т.п. Більшість же старослов'янської лексики у різних перекладних євангельських текстах перекладалася по-різному. Тому ті ж самі місця у різних перекладачів мають неоднакову реалізацію. Наприклад: *по в(ь)сѣхъ оукраина(х)* (ПЄ, 241), *по вси(м) пограничу* (ЄН, 64), пор.: *и по всей странѣ* (ОБ, 31); *тростиноу ли котораа то ш(т) вѣтра колѣбле(т)са* (ПЄ, 242), *черетини, которая ся ш(т) ветру колыше(т)* (ЄН, 64 зв.), пор.: *трость ли вѣтро(м) колѣблема* (ОБ, 31 зв.); *и бор(ь)зо оускочило стадо вѣзеро и потонуло* (ПЄ, 249 зв.), *и порвалося спру(д)ка шное стадо у возеро и потопилося* (ЄН, 66), пор.: *и устремилиса стадо по берегу вѣзеро и істопе* (ОБ, 32); *и дивовалиса в(ь)сѣ* (ПЄ, 258), *и здумелися вси* (ЄН, 68), пор.: *всѣм(ъ) же чудащемьса*

о всѣхъ (ОБ, 33) і т.п.

У деяких перекладних текстах старослов'янські слова залишено, очевидно, зі стилістичною метою, щоб зберегти високий стиль даного писемно-літературного жанру. Однак перекладач відчував, що для широкого кола читачів і слухачів вони можуть бути незрозумілими, і тому пояснює їх за допомогою глос. Наприклад: по(д)оустили народы *направили* (ПЄ, 192), *намовили* (ЄН, 54); *о́нь помаваше имъ навѣш(ь)ки даваль* (ПЄ, 206 зв.), *презь знаки указова(л)* (ЄН, 56 зв.); *лицемѣр(ь)ниче ѿ глупыи члѣче* (ПЄ, 237 зв.), *ѿблуднику* (ЄН, 63 зв.); *жи(т)ницоу мою клоуню або стодолоу* (ПЄ, 274—274 зв.), *гумна мои* (ЄН, 71 зв.); *ѿбыбрали або ѿдежоу зволокли* (ПЄ, 264), *злупили* (ЄН, 69); *ѿмыл(ь)ныи и(х) повѣсти або лжывыи* (ПЄ, 331), *блазе(н)ские* слова их (ЄН, 86) і т. ін. У ПЄ народнорозмовний варіант уводиться в текст за допомогою глос, у ЄН — шляхом прямого перекладу. Отже, до старослов'янського по(д)оустили в перекладних текстах засвідчено такі варіанти перекладу: *направили, натравили, намовили*; до старослов'янського жи(т)ницоу — *клоуню, стодолоу, гумна* і т.д. Усі слова, якими перекладалася старослов'янська лексика, були стилістично нейтральними синонімами до нормативних для цього типу письменства слів. У результаті зіставлення тих самих місць у кількох перекладних текстах можна виявити синонімічні ряди лексики, за допомогою якої позначалося те ж саме поняття. Зокрема, в перекладах ПЄ і ЄН фіксуються такі ряди синонімів: *велить* – *розказує(т)*; *заг(ь)лоушити* – *задусити* – *подавити*; *заплата* – *мзда* – *нагорода*; *надѣется* – *сподѣвається* – *чаєть*; *немоц(ь)ныи* – *тыи что ся зле маю(т)*; *ннѣ* – *теперь*; *оузьдрѣль* – *обачиль*; *палиця* – *пруть* – *кий*; *позычати* – *в(ь)заємь давати*; *помимо шоль* – *проминуль*; *притча* – *подобенство*; *продатель* – *зра(д)ца*; *роптали* – *шемрали* і т.п.

У тих перекладних текстах, де наявні глоси, особливий інтерес викликають українські глоси до українських же слів. Вони свідчать про пошуки наддіалектного слова, вироблення загальноукраїнської лексичної норми на письмі. Наприклад: *стрѣхоудахъ* (ПЄ, 133), *поустиса скочь* (222 зв.), *черезъ з(ь)божа через паш(ь)ню* (232), *ани мош(ь)ны або тор(ь)бы* (253), *грабежовъ або лупѣз(ь)ства* (270 зв.), *в стоуд(ь)ню або колодазь* (283 зв.), *колодазь стоудна або криница* (353), *вѣдро... або глекъ, або збан(ь)* (356) тощо.

Творча нормативна робота перекладача виразно виявляється у тих випадках, коли одна глоса ніби доповнює чи уточнює іншу, утворюючи таким чином ряд синонімів. Це можуть бути слова з різних мов (грецької, старослов'янської, чеської, польської, української та ін.) або слова-синоніми однієї мови. У ПЄ, наприклад, маємо ряд лексем на позначення

поняття “півень”. Двічі вжите грецьке слово *лекторь* і пояснене один раз спільнослов’янським *коурь*, поширеним у більшості старослов’янських перекладів, особливо старшого періоду³: *алекторь въз(ь)гласи(т) коурь не запоє* (ПЄ, 112), а другий раз словами *когоуть і пѣвень*: *не въз(ь)гласить алекторь не запоеть когоуть або пѣвень* (410 зв.). Слово *коурь*, крім того, вжите один раз в основному тексті і пояснене народнорозмовним *пѣвень*: *коурь запѣл(ь) або пѣвень* (328). В основному тексті вжито також старослов’янське *патель* і пояснене спільнослов’янським *коурь*: *пател(ь) въз(ь)гласиль коурь запѣль* (116). Староукраїнські словники відбивають усі ці лексеми, крім *алекторь*. Словник П.Беринди так тлумачить старослов’янське *пѣтель*: *чески и руски когутъ, волынски пѣвень, литовски петухъ*⁴. Закріпилася думка, що слово *когутъ* прийшло до нас, як і до польської мови, з мови чеської, поширилося в літературній польській мові та в сусідніх українських землях і побутувало паралельно з українським *пѣвень*⁵. Найуживанішими у старослов’янських текстах були слова *пател(ь)*, *коурь* або узвичаєне грецьке *алекторь*. Пересопницькі перекладачі уводять ще живомовні *пѣвень* і *когутъ*. Можна думати, що вони, як і П.Беринда, розрізняли ці назви щодо їх територіального поширення, розуміючи, що слово *когутъ* відоме не на всій українській території, а тому самостійно його в глосі не залишають, а підкріплюють загальновідомим *пѣвень*. Ось так до тексту конфесійних творів втягувалися лексеми, досі відомі лише в місцевих говорах.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такий висновок: перекладні конфесійні пам’ятки староукраїнської писемності, як і оригінальні тексти, є досить цінними для вивчення української лексичної системи. Аналіз лексики ПЄ та ЄН свідчить про те, що українська мова XVI ст. мала в своєму вжитку лексичні засоби для вираження понять, що традиційно позначалися в слов’янських перекладах грецькими й східними словами. Одні перекладачі використовують їх ширше, інші меншою мірою. В українській мові XVI ст. було достатньо лексичних засобів для перекладу старослов’янських слів. Перекладачі проводили велику роботу для вироблення лексичної норми староукраїнської мови, про що свідчать українські глоси до українських же слів.

¹ Jan Janełow. Zródła Ewangelji Peresopnickiej // Slavia. – 1927. – R. 5, z. 3. – S. 470-499.

² Біблія сырѣ/ч/ книги Ветхаго и Новаго завѣта по языку словенску. – Острог, 1581. – У дужках вказуємо номер аркуша. – (Далі – ОБ).

³ Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. – М., 1966. – С. 150-153.

⁴ Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К., 1961. – С. 104.

⁵ Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов’янські лексичні паралелі. – К., 1969. – С. 77.